

ЛЮДИНА У В'ЯЗНИЦІ: ВИПРОБУВАННЯ ДУХУ Й ТІЛА

У статті простежується проблема зіставлення презентованих у різних текстах візійних світів, які відбивають сприймання в'язнями тюремних камер і практики слідчих тоталітарних карних установ. Подібні елементи художнього світу письменників не просто залежать від тюремних просторово-часових вимірів, а передусім зумовлені концепцією авторів, їхнім ідейно-естетичним задумом.

На початок XXI століття в культурі кожного народу стали відомі документи про політичне переслідування й ув'язнення людей, які дотримувалися опозиційних щодо правлячої системи світоглядних орієнтацій і переконань.

Кожен вид мистецтва по-своєму репрезентує цей варварський спосіб приниження людської гідності на різних етапах цивілізації. Література чи не найбільш прислужилася освоєнню цієї сфери людських стосунків і суспільних відносин. Художні твори, поряд із щоденниками, листами і спогадами людей, репресованих і позбавлених волі, постійно цікавлять як масового читача, так і фахівців з етики, юриспруденції, філософії, психології та соціології. Літературна критика та історія літератури не обминають увагою творів будь-якої тематики й жанру, особливо якщо вони викликають громадський резонанс. Саме це й зумовило актуальність нашого дослідження.

Мета статті – проаналізувати художнє осмислення факту перебування людини у в'язниці у творах письменників різних епох.

Серед авторів книг на в'язнично-таборову тематику по-своєму знаковими є постаті Івана Франка та Уласа Самчука. Уласа Самчука, зокрема, одним з перших у світовій літературі ще в 50-х роках XX століття почав художньо досліджувати тему радянських концтаборів і більшовицького геноциду свого народу в романі "Темнота" (друга книга трилогії "Ost"). Досвід історії, пережитий окремими людьми і зведений до типових ситуацій і певних окреслених парадигм, вже узагальнений і репрезентований працями Мішеля Фуко, Цветана Тодорова, Євгеніуша Чаплєєвича, Григорія Костюка та ін.

У світлі спостережень, узагальнень і висновків загальноновизнаних авторитетних учених виокремлюється не менш відома в світі спроба подати панораму в'язнично-таборової одиссеї в Російській імперії та в колишньому СРСР – "Архипелаг ГУЛАГ" Олександра Солженіцина. З його "досвідом художнього дослідження" перегукуються прозові твори в'язнично-таборової тематики Миколи Нарокова (Марченка), Івана Багряного, Бориса Антоненка-Давидовича.

Перспектива бачення фізичного й духовного світу, тілесності й духовності людини залежить не тільки від умов перебування, а й від сутності людини як особистості.

М. Фуко вирішив писати історію покарання, переконавшись не стільки на уроках історії, скільки на інформації новітніх бунтів у в'язницях. Адже йшлося про "бунт на рівні тіла супроти самого тіла в'язниці". На думку Фуко, причина всіх різновидів бунтів полягає не в тому, чи в'язниця обшарпана чи дуже чиста, невігідна чи довершена, а в самій матеріальності репресії, "тією мірою, якою вона є інструментом та вектором влади, в усій технології влади, яка діє на тіло і яку технологія "душі" – технологія вихователів, психологів та психіатрів – не намагається ні замаскувати, ні компенсувати, і то тільки тому, що вона становить одне з її знарядь" [1: 40].

В'язничний світ починається з арешту, і типологія арештів, яка враховує поведінку їх організаторів, виконавців та репресованих, вичерпно представлена О. Солженіциним у першій

частині "Архипелага ГУЛАГ". Це своєрідна багатогранна парадигма початкового періоду пригнічення особистості, "перевертання" звичного світу: "Арест – это мгновенный разительный переброс, перекид, перепласт из одного состояния в другое" [2: 16].

У світлі типових варіантів арешту, які окреслив О. Солженіцин, легко впізнаються характерні його прикмети в розповіді про затримання Івана Мороза (роман "Темнота" Уласа Самчука), який прибув на "нараду" до господарського відділу ГПУ: "Усе це тривало не більше трьох хвилин і було таким ударом, що нерви Івана відмовилися реагувати. Він дослівно задубів. Хвилин з п'ять після цього у нього зовсім не було думок. А як отямився, то першим питанням було, що сталося? Чому? За що?" [3: 226].

Звичайно детальніше, з психологічними і побутовими деталями намальована картина нічного несподіваного арешту в романі М. Нарокова "Мнимые величины".

Значення й ефект діяння влади на особистість особливо наочно проявляються на другому етапі ув'язнення, коли людину поміщають в спеціальне приміщення.

Історія цивілізації знає чимало таких "випадків" – від печери, підземелля, склепу до маленьких кімнат казематів, тюремних камер для одиноких в'язнів. Література не могла не реагувати і не фіксувати таких явищ. Вони ставали темами, мотивами різноманітних творів, жили й той образний світ, який моделювали письменники. Такі твори часто ставали єдиним джерелом публічного оскарження надуживань влади своїми репресивними можливостями.

Іван Франко, наприклад, назвав причину свого третього ув'язнення "божевіллям у душі часу". У львівських Бригідках, які виявилися жорстокою перевіркою духу й тіла письменника, Іван Франко провів десять тижнів. В'язниця була перевіркою й творчої снаги поета. Саме тут він написав понад 70 творів глибокого громадського

та політичного змісту. Своєрідним художнім репортажем з тюремних казематів (1889 р.) був цикл тюремних сонетів:

*Се дім плачу, і смутку, і зітхання,
Гніздо грижі, і зопсуття, і муки!
Хто тут ввійшов, зціпи і зуби й руки,
Спини думки, і речі, і бажання!..*

*Тут стережуть основ, але основу
Усіх основ – людського серця мову, –
І волю, й мисль зневажують, як дрантє...[4].*

У творах О. Солженіцина, І. Багряного, Б. Антоненка-Давидовича, спогадах Г. Костюка, зокрема, знаходимо різні варіанти моделювання образу в'язничного світу, невід'ємним компонентом якого є використання того контрасту, який доводиться пережити різним категоріям ув'язнених. На основі різного життєвого досвіду і психофізіологічних можливостей в'язні не тільки зазнають духовного пригнічення тюрмою, а й мимоволі завдають і посилюють його один одному.

Промовисто ілюструє цю тенденцію сонет І. Франка, який він пише 16 вересня 1889 року:

*"Вузька, важкая до добра дорога", –
Се сказано десь у письмі святому.
Та я перечу тим словам як мога,
Пізнавши вхід до в'язненого дома.*

*Вонючі сіни – перша осторога,
Скрипкові двері в хіднику тісному.
Відтак ідеш по манівцю крутому,
А там подвір'я, мов пуста барлога.*

*А по подвір'ю вояк патрулює,
У сінях варта, стражники понурі
І арештаннти наче тінь снуються.*

*Сей шлях важкий – чи до добра прямує?
Спитайте тих, що мучаться в тім мурі!
Зрахуйте сльози, що день в день тут ллються! [4]*

Улас Самчук, коли передає "тюремні університети" Івана Мороза, акцентує не стільки на жахливих умовах перебування в задушливій камері, скільки на віталістичному світовідчутті свого героя. Іван, сприймаючи тюремний "пейзаж" і технологію допитів, свідомо й відразу обирає тактику виживання, зберігаючи фізичні та морально-духовні сили для подальшої боротьби за існування на своїй українській землі.

Найжахливіші методи, що поєднують тілесні страждання катованих в'язнів і використання їх людських вад, нестійкої психіки, внаслідок чого в'язень сам творить фантастичний світ і вірить у нього, демонструє М. Нароков у романі "Мнимые величины". Анормальне здається "нормальним" і можливим, а гостре почуття приреченості скеровує помисли знівченого в'язня до єдиного виходу – до смерті.

В "Архипелаге ГУЛАГ" О. Солженіцина у розділі "Следствие" "пытка" в'язнів в'язнями відбувалася у візуальному взаємосприйнятті понівеченої тілесності й духовних ненормальних виявів.

Після ув'язнення широкій (безмежній) простір вільної людини звужується до камери. У своїх тюремних сонетах Іван Франко занотує власні спостереження і враження від "тюремного домового порядку". З іронією, сарказмом, натуралістичними подробицями він зображує естетичну природу потворного, а також передає свій гнів і обурення поліцейсько-тюремною сваволею Австро-Угорської монархії:

*... Лиш гадь і слизь росте й міцніє в тобі,
Свобідний дух або тікати мусить,
Або живцем вмирає в твоїм гробі [4].*

Але Іван Франко і твердо вірить в силу свого духу, безкомпромісність власної позиції:

*... Нехай тепер безсильно розбиваєсь
Мій крик о зимні стіни, прецінь раз
Він вирвавсь, і ваш сон його злякаєсь [4].*

Отже, візійний світ людини, як і вся її духовна сфера, переформатовується кожної миті, в кожній ситуації з динамікою просторово-часових вимірів людського буття. В'язнично-таборовий світ як текстуалізована модель людського буття заповнений передусім постатями людей найрізноманітніших соціально-людських категорій і суспільних рангів. У цьому аспекті – це світ людських індивідів, зведених до рабського становища, в якому людська сутність особистості випробовується за неприродних умов.

Автори творів, присвячених цьому спотвореному, перевернутому світові, залишили в культурі XIX та XX століть свої версії різноманітних персонажних систем. Людина – феномен, який оприявнює читачам простір Космосу і простір рідного села, і простір переповненої в'язничної камери.

Як бачимо, різні підходи до художнього осмислення таборової теми все ж таки зводились до показу жорстокості, нелюдських катувань, приниження людської гідності, безпідставних звинувачень, духовного та морального знищення людини.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Фуко М. Наглядати й карати. Народження в'язниці / Пер. з франц. – К.: Основи, 1998. – 392 с.
2. Солженицын А. Архипелаг ГУЛАГ. – М.: ИНКОМ НВ, 1991. – Т. 1. – 544 с.
3. Самчук У. Темнота. Роман у 2-х частинах. – Нью-Йорк: Українська вільна Академія наук у США, 1957. – 494 с.
4. Іван Франко. Вибрані твори у трьох томах. – К.: Дніпро, 1973. – Т. 1. – 759 с.

Матеріал надійшов до редакції 19.09.2007 р.

Пасечник Е.В. Человек в тюрьме: испытание духа и тела.

В статье рассматривается проблема сопоставления представленных в разных текстах миров, которые отображают восприятие заключёнными тюремных камер и практики следственных карательных учреждений. Подобные элементы художественного мира писателей не просто зависят от тюремных пространственно-временных измерений, а, в первую очередь обусловлены концепцией авторов, их идейно-эстетическим замыслом.

Pasichnyk O.V. A Man in a Prison: Trial of Spirit and Body.

The problem of comparison of the worlds which reflect prisoners' perception of prison chambers and investigation totalitarian punitive establishments' practice presented in different texts is examined in the article. Such elements of the writers' artistic world do not simply depend on the prison spatio-temporal dimensions, but in the first place are conditioned by authors' conception and their ideological-aesthetic scheme.